

1917–1924-YILLARDA TURKISTONDA IJTIMOIIY-IQTISODIY INQIROZ VA
IJTIMOIIY ZIDDIYATLAR: MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Xabibullayeva Sevara Raxmatullo qizi

*Samarqand viloyati Bulung'ur tumanidagi 56-sonli umumiy o'rta ta'lim
maktabi maslahatchisi*

ИНФОРМАЦИЯ О
СТАТЬЕ

ИСТОРИЯ СТАТЬИ:

Received: 07.10.2026

Revised: 08.10.2026

Accepted: 09.10.2026

КЛЮЧЕВЫЕ
СЛОВА:

Turkiston, 1917–1924-
yillar, manbashunoslik,
davriy matbuot, arxiv
hujjatlari, oziq-ovqat
inqirozi, musodara,
demografik o'zgarishlar,
muhojirlik, ijtimoiy
ziddiyat.

АННОТАЦИЯ:

Maqolada 1917–1924-yillarda Turkistonda yuzaga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, oziq-ovqat taqchilligi, mulkni musodara qilish, aholi ko'chishi hamda jamiyatdagi ijtimoiy ziddiyatlar tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Davriy matbuot xabarlari, arxiv hujjatlariga berilgan havolalar, statistik tadqiqotlar va tarixshunoslik asarlari manba turi, yaratilish muhiti, axborot imkoniyati hamda ishonchlilik darajasi jihatidan baholanadi. Shuningdek, mavjud adabiyotlarda 1917–1920-yillarga oid dalillar ustunligi sababli 1921–1924-yillarni maxsus hujjatlar bilan to'ldirish zarurligi ko'rsatiladi.

KIRISH

XX asr boshlaridagi siyosiy keskinlik, urush davrida xo'jalik aloqalarining izdan chiqishi va hokimiyat tizimidagi o'zgarishlar Turkistonning kundalik turmushiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Aholining oziq-ovqat bilan ta'minlanishi, paxtachilikning rivojlanishi, dehqonchilik va chorvachilikning ahvoli, yer va mulk munosabatlari turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni kuchaytirgan muhim omillar sifatida namoyon bo'ldi. Mazkur jarayonlarni anglash uchun voqealar bayoni bilan cheklanmasdan, ular haqidagi xabarlarining qanday sharoitda vujudga kelgani va qay darajada tekshirilishi mumkinligini aniqlash zarur [3; 4; 8].

Maqolaning maqsadi — 1917–1924-yillarda Turkistondagi inqirozga oid mavjud dalillarni umumlashtirish bilan birga, ulardan foydalanilgan manbalar majmuasini tasniflash va tanqidiy tahlil qilishdir. Tadqiqotda tashqi tanqid (hujjatning sanasi, muallifi, kelib chiqishi, saqlanish joyi), ichki tanqid (matndagi manfaat, til, tushuncha, ehtimoliy biryoqlamalilik), qiyosiy tahlil va tarixiy-statistik yondashuv tamoyillari qo'llanadi. Asosiy manba bazasi

sifatida taqdim etilgan maqolada qayd etilgan arxiv shifrlari va nashrlardan foydalanildi; arxiv hujjatlarining asl nusxalari ushbu tahrir jarayonida bevosita ko'rilmagan [8].

TURKISTONDAGI INQIROZNING TARIXIY KO'RINISHLARI

1917-yil oxiri va 1918-yil boshlarida Turkistonda davlat boshqaruvi, mulk huquqi va oziq-ovqatni taqsimlash masalalari siyosiy kurashning markaziga chiqdi. Taqdim etilgan maqolada Toshkentda paxta ustidan davlat nazoratini o'rnatishga oid qaror «Nasha gazeta»ning 1918-yil 28-fevraldagi soniga havola qilib bayon etilgan. Bu ma'lumot iqtisodiyotning strategik tarmog'i bo'lgan paxtachilik siyosiy hokimiyat qarorlari bilan bevosita bog'langanini ko'rsatadi. Biroq qarorning aniq matni, ijro mexanizmi va hududiy qo'llanish chegarasi gazetaning asl nusxasi orqali aniqlashtirilishi lozim [1; 8].

Paxtaga ixtisoslashgan xo'jalik tuzilmasi o'lkada don mahsulotlariga tashqi qaramlikni kuchaytirgan. Urush, savdo yo'llaridagi uzilishlar, dehqonchilikdagi beqarorlik va oziq-ovqat narxlarining o'sishi bir-birini kuchaytiruvchi omillarga aylangan. M. Buttinoning tadqiqoti inqirozni faqat siyosiy to'qnashuvlar oqibati sifatida emas, balki avval shakllangan xo'jalik nomutanosibliklari bilan bog'liq holda ko'rib chiqish imkonini beradi [4].

Maqolada keltirilgan statistik ma'lumotlarga ko'ra, 1915–1920-yillarda Turkistonda ishlov beriladigan yer maydonlari keskin qisqargan, chorva soni kamaygan, paxta yetishtirish izdan chiqqan. Ayrim ko'rsatkichlar ko'chmanchi, o'troq mahalliy aholi va ko'chib kelgan yevropalik dehqon xo'jaliklari uchun turlicha bo'lgan. Ushbu tafovut inqirozning barcha qatlamlarga bir xil ta'sir qilmaganini ko'rsatadi, ammo raqamlarning statistik chegaralari, hisobga olingan hudud va yil kesimi M. Buttinoning asl jadvallari bilan solishtirilishi kerak [4; 8].

Aholi sonidagi qisqarish ham muhim masaladir. Taqdim etilgan matnda 7 148 800 dan 5 336 500 kishigacha kamayish ko'rsatilgan. Bu ikki son orasidagi farq taxminan 25 foizni tashkil etadi. Bunday o'zgarishni faqat ocharchilik sababli o'lim bilan izohlash manbashunoslik nuqtayi nazaridan to'g'ri bo'lmaydi: hisobga olish usulining o'zgarishi, odamlarning ko'chib ketishi va urush davri sharoitida ro'yxatga olishning to'liq emasligi kabi omillar ham hisobga olinishi zarur [4; 8].

Inqiroz faqat qishloq xo'jaligi bilan chegaralanmadi. Mulkni davlat foydasiga olish, majburiy yig'imlar, erkin savdoning cheklanishi va mahalliy bozor munosabatlarning o'zgarishi yirik savdogarlar hamda hunarmandlar mavqeyiga ta'sir qildi. Andijonlik Mirkomilboyning taqdiri haqidagi ma'lumotlar shu jarayonlarning individual misoli sifatida keltiriladi. Biroq bir shaxs tarixidan butun savdogarlar qatlamining holati haqida umumiy xulosa chiqarish uchun boshqa shaharlar bo'yicha mustaqil hujjatlar ham zarur [6; 7; 8].

1918-yil 28-fevraldagi «Hama razeta» soni maqolada iqtisodiy siyosatga oid qarorni yorituvchi manba sifatida tilga olingan. Davriy matbuotning afzalligi shundaki, unda voqealarga yaqin davrda shakllangan siyosiy til, rasmiy bayonotlar va zamondoshlar uchun muhim bo'lgan muammolar aks etadi. Shu bilan birga, gazeta xabari mustaqil tarzda butun hududdagi amaliy vaziyatni isbotlamaydi: nashrning siyosiy yo'nalishi, xabar muallifi,

tahririyat tanlovi, muqobil fikrlarning mavjudligi va voqea bilan xabar orasidagi vaqt farqi hisobga olinishi kerak [1].

Manbashunoslik nuqtayi nazaridan matbuotda e'lon qilingan qaror va uning hayotga tatbiq etilishi ikki xil masaladir. Shuning uchun paxtaning davlat tasarrufiga o'tkazilishi haqidagi matbuot xabarini mahalliy ijroiya organlari qarorlari, xo'jalik hisobotlari va aholi murojaatlari bilan solishtirish maqsadga muvofiq. Taqdim etilgan maqolada gazetaning soni ko'rsatilgan, biroq maqola sarlavhasi va sahifasi berilmagan; bu ma'lumotlar to'ldirilmaguncha havola mukammal hisoblanmaydi [1; 8].

Maqolada O'zbekiston Respublikasi Markaziy arxivining 25-fondi, 1-ro'yxat, 87-ish, 1–2-varaqlariga havola uchraydi. Mazkur havola orqali 1918-yil iyun oyida Eshonxo'ja Oshurxo'jayevga nisbat berilgan, aholi orasidagi tushkunlik va boshqaruvdagi noaniqlikni tavsiflovchi ma'lumot keltiriladi. Ushbu dalil voqea ishtirokchisining yoki davr amaldorining kuzatuvini aks ettirishi bilan ahamiyatli. Shu bilan birga, hujjatning asl turi (hisobot, maktub, bayonnoma yoki boshqa yozishma), kimga mo'ljallangani va matnning to'liqligi tekshirilishi shart [2; 8].

Yana bir muhim havola — Andijondagi musulmon jamoat tashkilotlari syezdi bayonnomasiga berilgan I–1044-fond, 24-ish, 26–27-varaqlar haqidagi ma'lumotdir. Bayonnoma turidagi hujjatlar tashkilotlarning qaror qabul qilish tartibi va muayyan shaxslar bilan munosabatini aniqlashga yordam beradi. Ammo protokolda aks etgan rasmiy qarashlar barcha shahar aholisi fikrini ifodalashi shart emas. Bayonnomaning yozilgan tili, uning rasmiy tasdiqlangan nusxa ekanligi va syezd sanasi bilan matnda ta'riflangan voqealar ketma-ketligi tekshirilishi kerak [6; 8].

Maqolada Samarqandda 1918-yil 17-avgustdagi yig'ilish va boylardan 241 ming rubl undirish rejasiga oid xabar ham keltirilgan. Bu ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarni o'rganish uchun diqqatga sazovor dalildir. Lekin asl maqolada unga bog'langan «98» raqamli ishora bilan adabiyotlar ro'yxati orasida to'liq bibliografik muvofiqlik yo'q. Shu sababli mazkur raqamni tasdiqlangan arxiv faktiga aylantirmasdan, qo'shimcha manba izlanishini talab qiladigan xabar sifatida keltirish ilmiy jihatdan to'g'riroq bo'ladi [8].

Marco Buttino tomonidan «Central Asian Survey» jurnalining 1990-yildagi 9-jildi, 4-sonida e'lon qilingan tadqiqot 1917–1920-yillardagi iqtisodiy tanazzul va aholi sonining kamayishini miqdoriy ko'rsatkichlar yordamida baholaydi. Ushbu ishning ilmiy qiymati — turli xo'jalik va aholi guruhlarini qiyoslash, o'zgarish ko'lamini foizlarda ko'rsatish hamda siyosiy voqealarni iqtisodiy dinamikadan ajratib ko'rmaslikka undashidadir [4].

Biroq statistik ma'lumotdan foydalanishda kamida uch omil muhim: birinchidan, ma'lumot to'plangan hududning geografik chegarasi; ikkinchidan, ko'rsatkichlar taqqoslangan sanalar va o'lchov birliklari; uchinchidan, jadvallardagi toifalar bir xil tartibda shakllantirilganmi yoki yo'qmi. Masalan, «yer maydoni kamayishi» iqtisodiy foydalanilmay

qolgan yerlarni ham, ro'yxatga olishdagi o'zgarishni ham aks ettirishi mumkin. Shuning uchun statistikaga tayangan xulosalar uslubiy izoh bilan berilishi lozim [4].

Taqdim etilgan maqolada Buttino tadqiqoti 61–69-betlar bilan havolalangan. Nashr haqidagi bibliografik ma'lumot tekshirilganda maqolaning umumiy sahifalari 59–74 ekani aniqlandi. Quyidagi adabiyotlar ro'yxatida maqolaning to'liq bibliografik diapazoni berildi; muayyan raqamga tayangan jumlar uchun esa kerakli jadval yoki sahifa qaytadan aniqlanishi tavsiya qilinadi [4].

Kamol Abdullayevning Afg'onistonga ketgan Markaziy Osiyo muhojirlariga bag'ishlangan ishlari inqirozning chegaralararo demografik oqibatlarini ko'rishda muhimdir. Tadqiqotda 1920-yillar davomida turli hududlardan chiqib ketgan aholi tarkibi va ularni hisobga olish usullari yoritiladi. Manbaning afzalligi — masalani birgina Turkistonning ichki ma'muriy hujjatlari bilan cheklamasdan, qo'shni hududga ko'chish jarayoni bilan bog'lashidir [5].

Maqolada tilga olingan 1925–1926-yillardagi qariyb 480 ming kishilik ko'rsatkich qat'iy va yakuniy ro'yxat natijasi sifatida emas, balki mavjud ma'lumotlarga tayangan taxminiy hisob sifatida berilishi kerak. Harbiy vaziyat, chegara nazorati, qaytib kelganlar va takror ro'yxatga olish ehtimoli bunday statistikani murakkablashtiradi. Shuningdek, 1925–1926-yilga oid raqam 1917–1924-yillar doirasini to'g'ridan-to'g'ri ifodalamaydi; u keyingi oqibatlarni tushuntiruvchi qiyosiy material sifatida ishlatilishi lozim [5; 8].

«Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости» (Toshkent, 2000) kabi umumlashtiruvchi tadqiqotlar siyosiy voqealar, ijtimoiy jarayonlar va milliy harakatlar o'rtasidagi bog'liqlikni talqin etishda yordam beradi. Ammo ikkilamchi adabiyot birlamchi manbaning o'rnini bosa olmaydi: unda bayon qilingan muhim fakt imkon qadar dastlabki hujjatga qaytarib tekshirilishi kerak. Ayniqsa, siyosiy atamalar turli davrlarda turlicha talqin etilishi mumkin [3].

Mirkomilboy shaxsiga oid Akmal Akrom o'g'lining 1992-yilda chop etilgan maqolasi biografik tarix uchun foydali hisoblanadi. Unda shaxsiy taqdir bilan mahalliy siyosiy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlikni izlash mumkin. Biroq biografik talqin xotira, keyingi baho yoki tanlab olingan hujjatlar ta'sirini o'zida mujassamlashtirishi mumkin. Shu bois Andijon syezdi bayonnomasi va boshqa mustaqil hujjatlar bilan solishtirish orqali voqealar sanasi hamda sabablariga aniqlik kiritish lozim [6; 7].

Taqdim etilgan maqola sarlavhasida 1917–1924-yillar oralig'i ko'rsatilgan bo'lsa-da, faktik bayonning asosiy qismi 1917–1920-yillarga tegishli. 1921–1924-yillar bo'yicha manba bazasi cheklanganligi tarixiy davrlashtirishdagi muhim muammodir. Mazkur davrni to'liq qamrab olish uchun tegishli yillarning mahalliy sovet idoralari qarorlari, oziq-ovqat ta'minoti hujjatlari, xo'jalik statistikasi, yer-suv munosabatlari materiallari va davriy matbuot sonlarini alohida o'rganish talab etiladi. Bu yerda ularning mavjudligi yoki mazmuni tekshirilgan fakt sifatida da'vo qilinmaydi [8].

Ikkinchi masala — foydalanilgan dalillarning vaqt va hudud bo'yicha bir xilligi. Bitta Toshkent gazetasi xabari, Andijondagi tashkilot bayonnomasi va Samarqandga oid moliyaviy ko'rsatkich o'zaro bog'liq jarayonlarni ifodalashi mumkin, lekin ular avtomatik tarzda umumturkiston miqyosidagi bir xil holatni isbotlamaydi. Har bir manba uchun «qayer?», «qachon?», «kim yozgan?», «kim uchun?», «nima maqsadda?» va «qaysi ma'lumot bilan tasdiqlanadi?» savollariga javob izlash zarur [1; 2; 6; 8].

Uchinchi masala — zamondoshlarning tilini tanqidiy o'qish. «Musodara», «milliylashtirish», «burjuaziya», «qo'zg'olon» va siyosiy jihatdan bahsli bo'lgan boshqa iboralar voqea tavsifi bilan birga muallif yoki idora nuqtayi nazarini ham aks ettirishi mumkin. Tarixchi bunday atamalarni manbada qanday ishlatilganini ko'rsatishi, ammo ularning baholovchi mazmunini tekshirilmagan tarixiy hukm sifatida takrorlamasligi lozim [1; 2; 3].

To'rtinchi masala — bibliografik aniqlik. Dastlabki maqolada ayrim havolalar umumiy shaklda berilgan, ayrim ko'rsatkichlar esa qayta tekshirishni talab etadi. Ilmiy nashrga taqdim etishdan avval arxiv hujjatlarining fond-ro'yxat-yig'majild-varaq rekvizitlari, gazeta xabari sahifasi, statistik jadval raqami va 1918-yil Samarqand ma'lumotining bevosita manbasi aniqlanishi kerak [1; 2; 4; 6; 8].

XULOSA

1917–1924-yillarda Turkiston jamiyatidagi ijtimoiy ziddiyatlarni tadqiq etishda xo'jalik inqirozi, mulk munosabatlaridagi o'zgarishlar, oziq-ovqat taqchilligi va aholi ko'chishi o'zaro bog'liq tarixiy jarayonlar sifatida ko'rilishi zarur. Mavjud adabiyotlar va hujjatlarga berilgan havolalar 1917–1920-yillardagi keskin o'zgarishlarni yoritishga imkon beradi; 1921–1924-yillar uchun esa izchil qo'shimcha daliliy baza shakllantirish ehtiyoji saqlanib qoladi [3; 4; 5; 8].

Manbashunoslik tahlili ko'rsatadiki, davriy matbuot siyosiy qaror va zamondosh munosabatini, arxiv hujjatlari mahalliy boshqaruv va tashkilotlar faoliyatini, statistik tadqiqotlar esa iqtisodiy-demografik tendensiyalarni ochib beradi. Ularning hech biri yakka holda murakkab davrning barcha jihatlarini to'liq tiklay olmaydi. Ishonchli ilmiy xulosa manbalarni o'zaro qiyoslash, ularning yaratilish sharoitini aniqlash va noaniq faktlarni ochiq qayd etish orqali shakllanadi.

Shu jihatdan mavzuning manbashunoslik yo'nalishidagi asosiy natijasi dalillarni shunchaki sanab o'tish emas, balki ularning isbot kuchini farqlash, birlamchi va ikkilamchi manbalarni ajratish hamda tekshirilishi zarur bo'lgan masalalar doirasini belgilashdan iborat. Ayniqsa, Samarqanddagi 1918-yilgi majburiy yig'imlar to'g'risidagi xabar hamda 1921–1924-yillar manbalari keyingi arxiv izlanishlari uchun ustuvor yo'nalish bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Наша газета. 1918-yil 28-fevral. [Asl maqolada nashr sahifasi va xabar sarlavhasi ko'rsatilmagan.]
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy arxivi (maqoladagi ko'rsatish bo'yicha): 25-fond, 1-ro'yxat, 87-ish, 1–2-varaqlar. [Hujjatning to'liq nomi aniqlashtirilishi kerak.]
3. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. Toshkent, 2000. B. 269–284.
4. Buttino, Marco. Study of the Economic Crisis and Depopulation in Turkestan, 1917–1920 // Central Asian Survey. 1990. Vol. 9, no. 4. P. 59–74. DOI: 10.1080/02634939008400725.
5. Abdullaev, Kamol. Central Asian Emigres in Afghanistan: First Wave, 1920–1931 // Central Asia Monitor. 1994. No. 4. P. 28–32; No. 5. P. 16–27.
6. Протокол заседания съезда Андижанских общественных мусульманских организаций (maqolada: 1917-yil 14–17-iyul). O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi: I–1044-fond, 24-ish, 26–27-varaqlar. [Fond va ro'yxat rekvizitlari asl nusxadan tekshirilishi lozim.]
7. Akmal Akrom o'g'li. Mirkomilboy qanday shaxs edi? // Sharq yulduzi. 1992. No. 5. B. 96 [maqolada berilgan ko'rsatish].
8. Habibullayeva Sevara. Turkistonda 1917–1924 yillar jamiyatdagi parokandalik // Universal Journal of Academic and Multidisciplinary Research. Vol. 1. Issue 1. B. 155–159 (taqdim etilgan asosiy maqola).